

**XIVA TARIXIY OBIDALARIDAGI BITIKLARNING NEMIS TILIGA
TARJIMA TAHLILI**

*Kurbanova Zulayxo Kuranbayevna
O'zbekiston Respublikasi Xorazm viloyati
Urganch davlat universiteti o'qituvchisi*

**ПЕРЕВОД И АНАЛИЗ НАДПИСЕЙ В ИСТОРИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ
ХИВЫ НА НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК**

*Курбанова Зулайхо Куранбаевна
Преподаватель Ургенчского государственного университета
Республика Узбекистан, Хорезмская область*

**TRANSLATION AND ANALYSIS OF INSCRIPTIONS IN THE HISTORICAL
MONUMENTS OF KHIVA INTO GERMAN**

*Kurbanova Zulaykho Kuranbayevna
Lecturer at Urgench State University
Republic of Uzbekistan, Khorezm Region*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xiva shahridagi tarixiy obidalar – madrasalar, maqbaralar, minoralar va boshqa me'moriy yodgorliklarda uchraydigan bitiklarning nemis tiliga tarjimasi tahlil qilingan. Bitiklarning tarjimasida lingvistik, madaniy va tarixiy muammolar mavjud bo'lib, ular semantik ma'nolarni to'liq ifodalashni qiyinlashtiradi. Maqolada asosan arab yozuvida bitilgan Qur'oni karim oyatlari, hadislar va epigrafik yozuvlarning tarjimasi, ularning nemis tilida ekvivalentini topish usullari hamda madaniy konnotatsiyalarni yetkazish muammolari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xiva, tarixiy obidalar, epigrafika, tarjima, nemis tili, lingvokulturologiya, semantik ekvivalentlik, madaniy konnotatsiya.

Аннотация: В статье анализируется перевод надписей на исторических памятниках Хивы – медресе, мавзолеях, минаретах и других архитектурных сооружениях – на немецкий язык. При переводе возникают лингвистические, культурные и исторические трудности, осложняющие полное раскрытие их семантики. Основное внимание уделено аятам Корана, хадисам и эпиграфическим текстам, написанным арабской графикой, а также поиску их немецких эквивалентов и проблемам передачи культурных коннотаций.

Ключевые слова: Хива, исторические памятники, эпиграфика, перевод, немецкий язык, лингвокультурология, семантическая эквивалентность, культурная коннотация.

Abstract: The article analyzes the translation of inscriptions found on the historical monuments of Khiva – madrasahs, mausoleums, minarets, and other architectural landmarks – into German. The translation process faces linguistic, cultural, and historical challenges that complicate the full rendering of their semantic meanings. Special attention is given to Quranic verses, Hadiths, and epigraphic texts written in Arabic script, methods of finding their equivalents in German, and the issues of conveying cultural connotations.

Key words: Khiva, historical monuments, epigraphy, translation, German language, linguoculturology, semantic equivalence, cultural connotation.

Kirish: Xiva – O‘zbekistonning eng qadimiy shaharlardan biri bo‘lib, u o‘zining boy tarixi va betakror me‘moriy obidalari bilan jahon sivilizatsiyasi xazinasiga kiritilgan. Xususan, Ichan qal’a majmuasi YUNESKOning Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lib, undagi madrasa, masjid, maqbara va

minoralarining devorlarida ko‘plab arabiy yozuvlar, Qur’on oyatlari va epigrafik bitiklar saqlanib qolgan. Ushbu bitiklar nafaqat diniy va estetik ahamiyatga ega, balki tarixiy va madaniy xotiraning muhim qismi hisoblanadi.

Tarjima nazariyasida epigrafik yozuvlarning boshqa tilga o‘girilishi alohida muammo sifatida qaraladi. Chunki diniy-madaniy konnotatsiyalarni boshqa tilga ko‘chirish jarayonida semantik va stilistik yo‘qotishlar sodir bo‘lishi mumkin. Nemis tiliga tarjimada ham arabiy yozuvlarning diniy-ruhiy mazmunini, o‘zbek xalqining tarixiy-madaniy merosini to‘laqonli aks ettirish masalasi dolzarbdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish va madaniy merosni jahon miqyosida targ‘ib qilish to‘g‘risida”gi qarorida ham milliy boyliklarni xorijiy tillarda keng targ‘ib qilish zarurligi ta’kidlangan [1]. Shu nuqtayi nazardan, Xiva tarixiy obidalaridagi bitiklarni nemis tiliga ilmiy asosda tarjima qilish madaniy merosni dunyo miqyosida targ‘ib etishda muhim o‘rin tutadi.

Tarjima jarayonida bir necha muhim savollar tug‘iladi: arabiy bitiklarning diniy ma’nosini nemis tilida qanday yetkazish mumkin? Qur’oni karim oyatlarining tarjimasida ekvivalentlik darajasi qay darajada bo‘lishi kerak? Tarjima jarayonida lingvokulturologik moslashuv qanchalik ahamiyatli? Ushbu maqola mazkur savollarga javob izlashga qaratilgan bo‘lib, unda Xiva tarixiy obidalaridagi bitiklarning nemis tiliga tarjimasi lingvistik va madaniy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

Asosiy qism

Xiva shahri O‘zbekistonning eng qadimiy va madaniy merosga boy shaharlaridan biri bo‘lib, uning me’moriy yodgorliklari – madrasalar, masjidlar, maqbaralar va minoralarda saqlangan bitiklar tarixiy, diniy va madaniy ahamiyatga ega. Ushbu bitiklar nafaqat estetik va san’at ob’ektlari sifatida, balki epigrafika va tarixiy manba sifatida ham o‘rganishga arziydi. Bitiklar ko‘pincha arab yozuvida, Qur’oni karim oyatlari, hadislar, maqollar va diniy formulalardan iborat bo‘lib, ular shaharning diniy va madaniy hayotini aks ettiradi. Shu bois, ularni boshqa

tillarga, xususan nemis tiliga tarjima qilish nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy masalalarni ham o'z ichiga oladi.

Tarjima jarayonida eng katta muammolardan biri semantik ekvivalentlikni ta'minlashdir. Arab yozuvlarining mazmuni ko'pincha diniy, ruhiy va madaniy konnotatsiyalar bilan boyitilgan bo'ladi. Nemis tilida bunday mazmunni to'liq aks ettirish qiyin, chunki nemis tilida Arab madaniyati va islom dini kontekstidagi ba'zi tushunchalarga to'liq ekvivalent so'z yoki iboralar mavjud emas. Masalan, Qur'oni karimdagi ba'zi oyatlar tarjima qilinayotganda ularning ibtidoiy konnotatsiyasi va ruhiy ohangini yo'qotmaslik muhim hisoblanadi. Bu esa tarjimonda stilistik va semantik nozikliklarni talab qiladi.

Xiva bitiklarining nemis tiliga tarjimasida yana bir muhim jihat – lingvokulturologik yondashuvdir. Tarjimon nafaqat so'zlarning ma'nosini, balki ularning madaniy mazmunini ham yetkazishi lozim. Masalan, “Bismillahir rohmanir rohim” iborasi tarjima qilinayotganda faqat “In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful” deb berish kifoya qilmaydi. Tarjimon uni o'quvchiga tushunarli qilib, madaniy va diniy fonni izohlash orqali yetkazishi zarur. Shu bilan birga, tarjima jarayonida o'zbek tilidagi mavjud tarjima an'alariga ham murojaat qilinadi, chunki ular ham tarixiy va diniy kontekstni saqlashga yordam beradi.

Bitiklarning tarjimasi jarayonida stilistik jihat ham muhim ahamiyatga ega. Arab yozuvlarining estetik va ritmik xususiyatlari, naqshlar bilan uyg'unligi nemis tilida aks etmaydi. Tarjimon bu holatni kompensatsiya qilish uchun nemis tilidagi estetik va stilistik mosliklarni qidiradi. Masalan, qisqa, aniq va ohangdor iboralarni tanlash orqali arab yozuvlarining ritmik ohangini qisman saqlash mumkin.

Amaliy misollar tahlili shuni ko'rsatadiki, bitiklarning tarjimasida ba'zan bir nechta variantlar paydo bo'ladi. Masalan, arabiy “taqwa” tushunchasi nemis tilida “Gottesfurcht” yoki “Gottesbewusstsein” deb tarjima qilinadi. Har bir variant o'ziga xos nuanslarga ega bo'lib, tarjimon ularni kontekstga qarab tanlashi zarur.

Shu bilan birga, tarjima qilinayotgan bitikning joylashuvi va obidaga bo'lgan vizual ta'siri ham inobatga olinadi.

Tarjimaning lingvokulturologik jihatida ham alohida e'tiborga loyiq. Xiva bitiklari arab yozuvi va islom madaniyati bilan bog'liq bo'lgani uchun tarjima jarayonida nemis tilida madaniy izohlar kiritish talab qilinadi. Masalan, maqbara devoridagi Qur'on oyatlarini tarjima qilishda ularning tarixiy, diniy va estetik kontekstini qisqacha izohlash orqali o'quvchi tomonidan to'liq anglash imkoniyati yaratiladi. Bu esa madaniyatlararo muloqotning samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, tarjimada tarixiy kontekst ham muhimdir. Xiva bitiklari ko'pincha 17–19-asrlarda yozilgan bo'lib, ularning tarjimasi o'sha davrning diniy, siyosiy va ijtimoiy sharoitlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Tarjimon o'quvchiga nafaqat so'zlarning ma'nosini, balki ularning tarixiy fonini ham yetkazishi zarur. Shu bilan birga, tarjimada ixtiyoriy izohlar kiritish orqali arab yozuvi va nemis tilidagi tarjima o'rtasidagi bo'shliqni kamaytirish mumkin.

Tarjimonning yana bir vazifasi – terminologik bir xillikni saqlashdir. Qur'on oyatlari va diniy formulalarning nemis tilidagi tarjimasi adabiy va diniy konventiyalarga mos kelishi lozim. Misol uchun, “Salah” iborasi nemis tilida “Gebet” deb tarjima qilinadi, lekin tarjima qilingan joyda uning diniy mazmuni va ibodat turi ham izoh bilan berilishi lozim.

Umuman olganda, Xiva tarixiy obidalaridagi bitiklarning nemis tiliga tarjimasi murakkab, lekin muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Tarjimon arab yozuvlarining semantik, stilistik va madaniy jihatlarini chuqur bilishi, shuningdek, nemis tilidagi o'quvchiga mazmunni to'liq yetkazish strategiyasini qo'llashi zarur. Tarjima jarayoni nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy tafakkur talab qiladi.

Shu tariqa, bitiklarning tarjimasi orqali Xiva shahrining boy madaniy merosi nemis tilida keng auditoriyaga tanishtiriladi, madaniyatlararo muloqot rivojlanadi va tarixiy obidalar ahamiyati yangi nuqtai nazardan o'rganiladi. Tarjima tahlili shuni ko'rsatadiki, semantik ekvivalentlik, stilistik moslik va madaniy konnotatsiyalarning uyg'unligi tarjimaning muvaffaqiyati uchun muhim omillardir.

Xiva shahri O'zbekistonning tarixiy-madaniy markazlaridan biri bo'lib, uning madrasalari, masjidлари, maqbaralari va minoralarida saqlangan bitiklar butun mintaqaning boy epigrafik merosini tashkil etadi. Ushbu bitiklar asosan arab yozuvida bitilgan bo'lib, Qur'oni karim oyatlari, hadislar, hikmatli so'zlar va turli ma'naviy-axloqiy mazmunlarni o'z ichiga oladi. Tarjima jarayonida ularning semantik va stilistik xususiyatlarini boshqa tilga – xususan, nemis tiliga yetkazish qiyin bo'ladi, chunki arabiy matn va nemis tilining lingvistik va madaniy tizimi bir-biridan tubdan farq qiladi.

Xiva tarixiy obidalaridagi bitiklar asosan quyidagi shakllarda uchraydi:

1. Qur'oni karim oyatlari – diniy va ma'naviy ahamiyatga ega, devor, minora va madrasa fasadlariga bezak sifatida yozilgan.
2. Hadislar va hikmatli so'zlar – ijtimoiy axloqiy qadriyatlarni ifodalaydi, odatda ilmiy va ma'rifiy muhitni targ'ib qiladi.
3. Epigrafik yozuvlar – tarixiy ma'lumot, qurilish sanasi, xayr-sadaqalar, donishmandlarning nomi va ularning qilgan ishlari.

Bu bitiklarning har biri nafaqat lingvistik, balki madaniy va tarixiy ahamiyatga ega bo'lib, nemis tiliga tarjima qilinayotganda ularning barcha qatlamlarini hisobga olish zarur.

Tarjima jarayonida eng katta qiyinchilik arab yozuvining semantik va stilistik xususiyatlarini nemis tilida ifodalashdir. Qur'oni karim oyatlari misolida oladigan bo'lsak, arabiy matn tarkibida:

- Bir so'zning ko'p ma'nosi bo'lishi (polysemiya) – arabiy so'zning turli kontekstlarda turlicha tarjima qilinishi kerak.
- Madaniy va diniy konnotatsiyalar – arab tilidagi iboralar islomiy an'analar bilan bog'liq bo'lib, nemis tilida ularni to'liq yetkazish qiyin.
- Ritmik va fonetik xususiyatlar – arabiy oyatlar o'z ritm va qasidalik bilan yozilgan, nemis tilida esa ularning musiqiy ohangi yo'qoladi.

Masalan, arabiy “Taqwa” so'zi faqat “taqvo”, “xudoydan qo'rqish” yoki “axloqiy ehtiyotkorlik” kabi turlicha nemischa ekvivalentlarga ega bo'lishi

mumkin, lekin bu soʻzning diniy-ruhiy mazmuni toʻliq yetkazilmaydi. Shu sababli tarjimon koʻpincha izohli tarjima yoki annotatsiyadan foydalanadi.

Bitiklarni nemis tiliga tarjima qilish jarayonida lingvokulturologik yondashuv muhim ahamiyatga ega. Tarjimon nafaqat soʻzlarning sinonimik ekvivalentini, balki ularning madaniy, tarixiy va diniy konnotatsiyasini ham hisobga olishi lozim.

- Madaniy konnotatsiya – arab yozuvi orqali ifodalangan diniy qadriyatlar va ijtimoiy axloq nemis tilida aniq tarzda yetkazilishi kerak.
- Tushunarli kontekst yaratish – nemis oʻquvchisi arabiy diniy va madaniy kontekstni bilmasligi mumkin, shuning uchun tarjimada izoh, footnot yoki annotatsiya zarur.
- Tarixiy moslik – bitiklar koʻpincha tarixiy voqea yoki shaxsga bogʻliq boʻlgani uchun nemis tilida tarixiy shart-sharoitni tushuntirish muhim.

Masalan, Xiva madrasasidagi “Allohning ilmi cheksizdir” degan arabiy ibora nemis tilida “*Das Wissen Gottes ist grenzenlos*” tarzida tarjima qilinadi. Shu bilan birga, “ilmi” soʻzining diniy mazmuni, shuningdek, epistemologik nuqtai nazar ham annotatsiya orqali izohlanadi.

Tarjimonlar odatda quyidagi yondashuvlarni qoʻllashadi:

1. Soʻzma-soʻz tarjima – matnning asl strukturasi va soʻz tartibini saqlashga urinish. Bu usul semantik nuanslarni toʻliq yetkazishda qiyinchilik tugʻdiradi.
2. Maʼnoni yetkazishga yoʻnaltirilgan tarjima – asosiy maʼnoni saqlashga qaratilgan. Stil va ritm biroz oʻzgaradi, lekin nemis tilida mazmun tushunarli boʻladi.
3. Annotatsiyali tarjima – tarixiy, diniy va madaniy maʼlumotlarni izohlar orqali qoʻshish.

Amaliy misol: Xiva minorasida uchraydigan arabiy yozuv:

“La ilaha illallah, Muhammadur rasulullah”

Nemis tilida:

“Es gibt keinen Gott außer Allah, Muhammad ist Sein Gesandter” va annotatsiya bilan: “Dies ist die zentrale Glaubensformel des Islams, die den Monotheismus und die Prophetie Muhammads betont.”

- Diniy terminologiya – “Salat”, “Zakat”, “Sawm” kabi iboralarni nemis tilida tushuntirish kerak.
- Semantik yo‘qotishlar – arabiy so‘zlar ko‘p qatlamli ma’noga ega.
- Stil va ohangning yo‘qolishi – arabiy oyatlar o‘z ritmik xususiyatiga ega, nemis tilida bu ta’sir kamayadi.

Shu bois, tarjima jarayoni lingvistik bilim, madaniy tafakkur va tarixiy kontekstni chuqur bilishni talab qiladi.

Xulosa

Xiva tarixiy obidalaridagi bitiklarni nemis tiliga tarjima qilish nafaqat lingvistik, balki madaniy va diniy nuqtai nazardan murakkab jarayon hisoblanadi. Tarjimon so‘zlarning ekvivalentini topish bilan birga, ularning madaniy konnotatsiyasi, tarixiy va diniy mazmunini ham nemis o‘quvchisi uchun tushunarli qilib yetkazishi lozim. Annotatsiya va izohlar orqali tarjima yanada samarali bo‘lib, Xivaning boy madaniy merosi nemis tilida keng jamoatchilikka taqdim etilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xiva shahridagi me’moriy yodgorliklar bo‘yicha elektron ma’lumotlar bazasi // Yuz.uz. – 2024. – URL: <https://yuz.uz/uz/news/xiva-shahridagi-memoriy-yodgorliklar-boyicha-elektron-malumatlar-bazasi-ishlab-chiqildi> (so‘nggi kirish: 06.09.2025).
2. Xiva – O‘zbekiston. – T.: Archive.org, 2024. – 132 b. – URL: https://archive.org/download/18201-uzb-conservation-kiwa/18201_UZB025_Earth_architecture_conservation_Uzbek.pdf (so‘nggi kirish: 06.09.2025).
3. Xiva obidolari va ularning madaniy ahamiyati // Lex.uz. – 2022. – URL: <https://lex.uz/acts/-4876081> (so‘nggi kirish: 06.09.2025).

4. O'zbekistonning moddiy-madaniy merosi obyektlarining YUNESKO ro'yxatiga kiritilishi tarixi // CyberLeninka. – 2021. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbekistonning-moddiy-madaniy-merosi-obyektlarining-yunesko-umumjahon-madaniy-merosi-ro-yxatiga-kiritilish-tarixi> (so'nggi kirish: 06.09.2025).
5. Arxivshunoslik: darslik / [tahr. A. Raximov]. – T.: Renessans, 2024. – 256 b. – URL: https://renessans-edu.uz/files/books/2024-12-18-10-35-27_1d41ed60544e3e11ac10a1ff71300777.pdf (so'nggi kirish: 06.09.2025).